

Forskningsöversikt

rörande målgrupperna funktionshindrade och invandrare

Lisbeth Eriksson
Juli 2000

Inledning

I regeringens proposition 1997/98:115 fastslås regeringens syn på folkbildningen. Principen är att det är folkbildningens egna organisationer som lägger fast målen för verksamheten. Riksdag och regering anger dock villkoren eller syftet med statsbidragen. De syften som skall gälla är

”- Syftet med statsbidrag till folkbildningen är att stödja en verksamhet som gör det möjligt för människor att påverka sin livssituation och att skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen genom t.ex. politiskt, fackligt eller kulturellt arbete.

- Verksamheter som syftar till att utjämna utbildningsklyftor och höja utbildningsnivån i samhället skall prioriteras.

- Personer som är utbildningsmässigt, socialt eller kulturellt missgynnade skall särskilt prioriteras. Invandrare och deltagare med funktionshinder utgöra särskilt viktiga målgrupper.”

”- Statsbidraget till folkbildningen skall bidra till att stärka och utveckla demokratin.

- Statsbidraget skall bidra till att bredda kulturintresset i samhället, till ökad delaktighet i kulturlivet, till kulturupplevelser samt till eget skapande.

Dessutom skall arbetslösa tillföras som en prioriterad grupp.”¹

I propositionen sägs vidare att folkbildningen skall sträva efter att tillgodose utbildningsbehoven för människor med funktionshinder.

” Inte minst folkhögskolorna bör här kunna ta på sig ett särskilt ansvar att anordna behörighetsgivande utbildning på uppdrag av kommuner.” ²

Folkbildningen skall fortsätta sina ansträngningar att underlätta en integration mellan invandrare och svenskar. Detta kan vara speciellt aktuellt i storstädernas ytterområden.

Folkbildningsrådet, FBR, fördelar statsbidragen och har i och med detta ett uppföljnings- och utvärderingsansvar. I samband med detta prioriteras verksamheter som syftar till att utjämna utbildningsklyftor och höja utbildningsnivån.

¹ Reg prop 1997/98:115, sid 18

² Reg prop. 1997/98:115, sid 38

Också verksamheter som riktar sig till personer som är utbildningsmässigt, socialt eller kulturellt missgynnade skall prioriteras. Här utgör personer med utländsk bakgrund, deltagare med funktionshinder samt arbetslösa särskilt viktiga grupper.

FBR:s utvärderingsuppdrag regleras bl.a. i Statsbidragsförordningens § 3, i Förordningen om den särskilda utbildningsinsatsen inom folkhögskolan § 10 samt i Regeringens riktlinjer år 2000 till Folkbildningsrådet. Denna rapport utgör en del av den utvärderingsplan som rör folkbildningens målgrupper och är en genomgång av aktuell och relevant forskning rörande målgrupperna invandrare och funktionshindrade. Rapporten koncentreras på forskning utförd efter 1994. En del tidigare forskning och utvärderingar finns främst kring funktionshinder och folkbildning men då dessa är relativt gamla kan deras relevans i detta sammanhang ifrågasättas. Därför har de utelämnats i denna rapport. Den forskning som är gjort inom området är avhandlingar, utvärderingar samt mer fristående forskningsprojekt. Forskningen rörande målgrupperna presenteras var för sig. Rapporten slutar med en sammanfattande analys och förslag till nya forskningsområden presenteras utifrån denna analys.

Målgruppen funktionshindrade

Begreppet handikapp eller funktionshindrade definieras på många olika sätt i olika sammanhang. FBR har en definition på handikapp som

”I bidragshänseende betraktas den som handikappad som på grund av ett bestående funktionshinder har betydande svårigheter i den dagliga livsföringen. Funktionsnedsättningen skall inte vara tillfällig. Betydande anger att det inte handlar om bagatellartade funktionshinder.”

1998 gjorde Statistiska centralbyrån, SCB, på uppdrag av FBR, en enkät som sändes till folkhögskolor och studieförbundsavdelningar.³ 123 folkhögskolor, 84%, och 663 studieförbund, 79%, besvarade enkäten. Syftet var att få underlag till olika studier rörande funktionshindrade och invandrare.

Av den sammanställning som gjorts av enkätsvaren framgår att 57 % av folkhögskolorna och 61 % av studieförbunden gör aktiva insatser för att rekrytera funktionshindrade. De rekryteringsformer som var vanligast förekommande på folkhögskolorna var att samverka med handikapporganisationer, sociala myndigheter samt andra institutioner.

³ SCB, 1998

Ytterligare en rekryteringsform som angavs av 53% av skolorna var studier på dagtid. Studieförbunden angav liknande rekryteringsformer och dessutom att 46 % av studieförbunden bedrev studier på kvällstid. En majoritet av folkhögskolorna hade inte som mål att öka antalet funktionshindrade deltagare medan en majoritet av studieförbunden hade detta. Den främsta anledningen till att inte vilja rekrytera ytterligare var att man ansåg att målen vad gäller andelen funktionshindrade redan var uppfylld. Ett annat skäl var att man ej ansåg sig ha resurser tillsärskilda rekryteringsinsatser.

Beträffande de organisatoriska formerna vad gäller funktionshindrade deltagare så uppgav ungefär hälften av folkhögskolorna och studieförbunden att de använde både integrerade och mer särskiljande former. Inom folkhögskolorna fanns i 16 % av fallen verksamheten organiserad enbart som en särskild, segregerad verksamhet medan motsvarande procent för studieförbunden var 20 %.

Resultaten av enkäterna kan tolkas så att folkhögskolorna gjort mer för att förbättra kontakterna mellan funktionshindrade och övriga deltagare. Drygt hälften av skolorna uppger att de försökt uppnå detta genom att bl.a. utveckla olika pedagogiska former och också genom kompetensutveckling av personalen. Skolorna har också försökt skapa fler mötesplatser och haft olika föreläsningar i syfte att förbättra kontakterna mellan funktionshindrade och övriga deltagare. Studieförbunden har vidtagit liknande åtgärder men inte i lika hög grad.

Enligt enkäten var det främsta motivet till att delta i folkhögskolekurser eller studieförbundens verksamhet att man ville uppnå en personlig utveckling.

Folkhögskolorna samarbetar framförallt med olika handikapporganisationer, med arbetsförmedlingar, sociala myndigheter och med kommuner. Studieförbunden samarbetar också med sociala myndigheter, arbetsförmedling och kommuner. En annan viktig samarbetspartner för dem är landstinget. De framtidsfrågor som bedömdes som angelägna inom handikappområdet var integration, tillgänglighet till utbildning på lika villkor samt personlig utveckling. Även rehabilitering, en ökad förståelse för handikappfrågor samt frågor rörande demokrati bedömdes som angelägna.

Utöver denna statistiska undersökning finns en del utvärderings- och forskningsinsatser som gjorts beträffande folkbildning och funktionshinder de senare åren. Dessa redovisas nedan. Den första rapporterade studien publicerades 1995 och rör framförallt den fysiska tillgängligheten för de funktionshindrade.⁴

⁴ Lindhusen, 1995

Den andra rapporten är en utvärdering av en ekonomisk satsning som gjordes 1993/94 av FBR. Satsningen avsåg att stimulera till nya initiativ och kurser för personer med funktionshinder.⁵

Den tredje rapporten är också från 1995 och har ett något bredare perspektiv då den framförallt är inriktad på förutsättningar och möjligheter för personer med funktionshinder i mer generell bemärkelse.⁶

Den fjärde redovisade studien är från 2000. Den rör funktionshindrades situation på folkhögskolan. Den tar sin utgångspunkt i ett empowermentperspektiv.⁷

Dessa fyra studier tycks vara de enda som gjorts under senare år som har ett mer direkt fokus på folkbildning och funktionshindrade. De två första är av utvärderingskaraktär medan de två andra, och då kanske främst den senaste, är av mer forskningskaraktär.

Att anpassa studiesituationen för vuxenstuderande med funktionsnedsättning. Folkhögskolornas fysiska tillgänglighet

Detta är en redovisning av en undersökning som utförts på uppdrag av Nämnden för vårdartjänst.⁸ Undersökningen utfördes 1994 och hade som syfte att ge en bild av folkhögskolornas fysiska tillgänglighet med tanke på människor med funktionshinder. Detta ansågs som viktigt då tidigare undersökningar visat att folkhögskolorna pga bristande fysisk och innehållsmässig tillgänglighet fått säga nej till funktionshindrade sökanden. Insamlingen av data gjordes via enkät. 110 skolor besvarade enkäten och av dessa vara det 94 som vid tiden för undersökningen hade funktionshindrade deltagare. Den enskilda största gruppen var förståndshandikappade. De grupper som var minst representerade på skolorna var de döva och dövblinda.

En liknande kartläggning av den fysiska tillgängligheten gjordes 1982 och vissa jämförelser görs med denna. Författaren konstaterar att det gjorts vissa framsteg vad gäller tillgängligheten men att det fortfarande finns brister. Jämfört med 1982 har tillgängligheten förbättrats för samtliga grupper utom för de synskadade. Valfriheten är minst för de dövblinda som 1994 endast hade 23 skolor att välja på. Ofta är tillgängligheten olika i olika delar av folkhögskolorna. De lokaler som oftast är minst tillgängliga är fritidsanläggningarna. I undersökningen har skolorna själva fått uppges om de

⁵ Claesson, 1995

⁶ Dahlgren, 1995

⁷ Holmström, 2000

⁸ Lindhusen, 1995

bedömer att de kan ta emot funktionshindrade. Enligt författaren har det i dessa bedömningar tagits med och vägt in exempelvis ett gott psykiskt klimat. Man menar att brister i den fysiska miljön kan vägas upp av faktorer i den psykiska. Under undersökningens gång har det blivit uppenbart att allt fler folkhögskolor väljer en mer segregerad lösning dvs man förlägger kurser för funktionshindrade utanför moderskolorna. På detta sätt ökar tillgängligheten, enligt författaren, men svårigheter i form av samarbete och samsyn kan bli följderna. En annan tendens är att det sker en koncentration av olika deltagare med olika funktionshinder på vissa skolor. Även detta har både fördelar och nackdelar. Fördelarna är att man då på vissa skolor kan erbjuda specialistkompetens, nackdelen är att valfriheten urlakas.

Författarens åsikt är att för att funktionshindrade skall kunna uppleva en valfrihet måste varje skola på sikt utrustas för full tillgänglighet. Skolorna bör ha en plan för hur förändringen skall genomföras.

Nya utbildningsvägar för människor med funktionshinder.

För läsåret 1993/94 beviljade FBR tio miljoner ur K-anslaget för att en satsning skulle ske på kurser för människor med funktionshinder.⁹ Syftet var att stimulera folkhögskolorna till nya initiativ och satsningar på kurser för denna grupp. Erfarenheterna av detta sammanställdes i en rapport som utkom 1995. Av denna framgår bl.a. att det extra bidraget verkligen fyllt den funktion det avsåg. Bidraget hade på olika sätt stimulerat till nya kurser och till att flera deltagare kommit till kurserna. Det har även lett till en ökad samverkan mellan folkbildning och handikapporganisationer. Det bedöms som viktigt att diskussionerna hålls vid liv. Rekryteringsarbetet är svårt och även detta kräver samarbete. Ett annat problem som blivit synligt under perioden är det som rör studiefinansieringen. Oftast är systemet inte anpassat efter de funktionshindrades behov. I rapporten betonas också vikten av att inte de kurser som förläggs till filialer "glöms bort". Känslan av samhörighet och delaktighet är viktig.

⁹ Clasesson, 1995

Folkbildningen och deltagare med funktionshinder - förutsättningar och möjligheter i sex kommuner samt vid 44 folkhögskolor. Analys av måldokument

FBR beslutade 1994 att finansiera en studie rörande folkbildning och deltagare med funktionshinder. Studien genomfördes i Göteborgs universitets regi. I projektet studerades samtliga studieförbundsavdelningar i sex kommuner; Arjeplog, Arvika, Lund, Mörbylånga, Stockholm och Umeå samt 44 folkhögskolor. Syftet med projektet var att söka svar på följande frågor:

- Vilka övergripande insatser för deltagare med funktionshinder anges i studieförbundens centrala målformuleringar?
- Vad gör studieförbunden respektive folkhögskolorna lokalt vad gäller insatser för deltagare med funktionshinder?
- Vilka projekt och idéer finns? Vad finns dokumenterat? Hur sprids erfarenheterna?
- Vad finns dokumenterat och tillgängligt i form av rapporter, skrifter och dylikt rörande genomförd och pågående verksamhet?
- Vad behöver göras? Efterlysning av angelägna insatser såsom försöksverksamhet, information, utbildning och fortbildning?¹⁰

Studien har främst skett genom insamlande och analys av olika folkbildningsanordnares måldokument, programförklaringar etc. Genom analysen har man erhållit en uppfattning om vilken syn på studier för personer med funktionshinder respektive anordnare framställer. Studien har en kvalitativ ansats.

Denna studie rör således funktionshindrades deltagande i folkbildningen. FBR:s handikappdefinition¹¹ ligger till grund för studien och också den humanistiska människosynen som både studieförbunden och folkhögskolorna i hög utsträckning ger uttryck för i sina måldokument.

I rapporten konstateras att det inte finns någon säker redovisning för studieförbunden vad gäller antalet deltagare med funktionshinder. En orsak är att man medvetet försökt främja den s.k. integrationsprincipen dvs man har försökt verka för att personer med funktionshinder så långt som möjligt skall delta i studiecirkelar tillsammans med icke-funktionshindrade. I rapporten uppges

¹⁰ Dahlgren, 1995

¹¹ Se sid. 1

dock att SCB gjorde en undersökning 1989 angående fritidssysselsättningar som visade att personer med funktionshinder deltog i studiecirkelar eller i kurser i betydligt mindre omfattning än befolkningen i sin helhet.

Det är framförallt studieförbunden i de större städerna (Lund, Stockholm och Umeå) som på olika sätt i sina måldokument markerar att de även vänder sig till människor med funktionshinder. Här tycks erbjudas en reell möjlighet för den enskilde personen med funktionshindret att delta i just det studieförbund som han själv väljer. I de övriga kommunerna Arjeplog, Arvika och Mörbylånga, möjligtvis med undantag för Arvika, finns inte mycket att välja på.

Vad gäller folkhögskolorna är situationen en annan eftersom man där erhåller ett bidrag per deltagare som har ett funktionshinder. Ca 7% av folkhögskolornas deltagare i långa kurser är funktionshindrade. Denna uppgift visar att detta är färre än andelen av den totala befolkningen. En ökning har dock skett senaste decennierna. En orsak till detta skulle kunna vara att det skett fysiska anpassningar av folkhögskolorna. Olika faktorer på en samhällsnivå som skulle kunna påverka andelen funktionshindrade inom folkbildningen skulle, enligt författaren, kunna vara möjligheten till bidrag av olika slag, situationen på arbetsmarknaden och olika arbetspolitiska instrument. Studien visar också att det sker en viss koncentration av deltagare med funktionshinder till vissa folkhögskolor. Således samma konstaterande som gjorts i andra studier.

I kartläggningen kommer man fram till att det fanns behov av vissa insatser:

- Viktigt att klargöra begrepp inom handikappområdet.
- Fortbildningen av lärare, cirkelledare och studieorganisatörer.
- Information till och från folkbildningen och handikapporganisationerna samt vidgad samverkan dessa emellan.
- Information från folkbildningen till allmänheten.
- Uppgifter om faktiska antalet invånare med funktionshinder i berörda kommuner bör införskaffas.
- Insatser för att öka beredskapen att ta emot deltagare med funktionshinder inom den reguljära folkbildningsverksamheten, både vad gäller den som riktas till allmänheten, som den som riktas till medlemsorganisationerna (särskilt andra än handikapporganisationerna).

Författaren ställer sig avslutningsvis några frågor. En fråga rör integrering och på vems villkor denna sker. Är det en integrering för dess egen skull? Han efterlyser också en fortsatt diskussion om begreppen fritt och frivilligt i förhållande till personer med funktionshinder. Det är en fråga som aktualiserats bl.a. genom insikten att studieförbundens verksamhet ofta huvudsakligen vänder sig till medlemsorganisationerna.

Funktionshindrade och folkhögskolan. Perspektiv på empowerment genom folkbildning

Denna studie rör de funktionshindrades situation inom folkhögskolan och tar sin utgångspunkt i ett empowermentperspektiv.¹² Studien har två syften. Det första är att diskutera vilken betydelse deltagandet på en folkhögskola har för den enskilde funktionshindrade människan. Det andra syftet är att diskutera på vilket sätt man på Sveriges folkhögskolor försöker skapa förutsättningar för att folkbildningens ambitioner skall förverkligas vad gäller deltagare med funktionshinder. Det är huvudsakligen inte skolornas fysiska tillgänglighet som studeras utan mer frågor rörande handikappolicy, stödresurser och hur man arbetar för att främja deltagarnas delaktighet i samhället.

Författaren menar att folkbildningens syfte att stärka demokratin, utjämna utbildningsklyftor och verka för att funktionshindrade människor skall ges förutsättningar att påverka sin livssituation och att delta i samhällslivet, har klara beröringspunkter med den innebörd som läggs i begreppet empowerment. I detta tänkande tar författaren sin utgångspunkt. Empowermentperspektivet har använts för att förstå de processer som leder från beroende till oberoende. Det gör begreppet användbart både med tanke på det handikappolitiska målet om rättigheten att vara ett subjekt i sitt eget liv och folkbildningens mål att främja människors möjligheter att påverka sin egen livssituation. Det är i detta sammanhang processen som är viktig. I studien beskrivs fem steg i empowermentprocessen och dessa är

- upplevd maktlöshet
- tillförskaffande av medvetande
- erhållande av stöd från andra
- delaktighet
- tillförande.

Empowermentbegreppet är inte bara tillämpligt på en individnivå utan kan även användas på en samhällsnivå, enligt författaren.

I studien har använts både intervjuer och enkäter. Tio funktionshindrade har intervjuats och en enkät har gått ut till samtliga folkhögskolor. De intervjuade hade olika funktionshinder och deltog i olika kurser på fem olika folkhögskolor i Skåne.

Resultaten av intervjuerna visar att de flesta hade negativa upplevelser från tidigare skolgång, vilket innebar att de upplevt en frustration inför studier i

¹² Holmström, 2000

allmänhet. Mot denna bakgrund blir upplevelserna av folkhögskolan mycket positiva. Andra faktorer som påverkar upplevelserna är det lugna arbetstempot, den specifika miljö folkhögskolan utgör samt goda relationer till lärare och annan personal. Allt detta har medfört att man känt ett ökat självförtroende och en större tro på sin egen förmåga. De som studerat i segregerade grupper, dvs grupper med enbart funktionshindrade deltagare, har uppfattat detta som en trygghet. Sammantaget menar författaren att de intervjuade nått ett slags medvetande och de tycks känna sig delaktiga i skolans verksamhet. Denna delaktighet handlar mer om förnöjsamhet än om ett kritiskt förhållningssätt och aktiv påverkan på utbildningen. En tänkbar tolkning av detta kan vara att man är mycket nöjd med sin vistelse på skolan och inte finner anledning att kritisera. De allra flesta är således nöjda med sina folkhögskolestudier men uttrycker en stor osäkerhet vad gäller framtiden. Flera uppfattar det som skrämmande att finna någon form av arbete eller sysselsättning efter studierna och några känner en stor osäkerhet inför möjligheten att komma in på en önskad utbildning.

Folkhögskolestudierna kan för de intervjuade tolkas som en väg från beroende till oberoende och ett liv där man i större utsträckning själv kan påverka sin livssituation, något som man skulle kunna kalla empowerment. På detta sätt har folkbildningen uppfyllt sitt syfte. Situationen är dock inte så entydig vilket intervjupersonernas oro och osäkerhet inför framtiden är ett tecken på. Författaren föreslår därför att man tydligare ska klargöra vad som menas med målsättningen att folkbildningen ska leda till att deltagarna ska kunna påverka sin livssituation. Man bör också inventera vilka möjligheter folkhögskolorna har att verka stärkande både under och efter tiden på skolan.

Resultaten av enkätstudierna visar på en positiv situation för de funktionshindrade. Mer än 60 % av landets folkhögskolor säger sig ha särskilda strategier för att rekrytera funktionshindrade till folkhögskolan. Den vanligaste strategin var att samarbeta med olika handikapporganisationer. Tre fjärdedelar av skolorna har också satsat på att öka personalens kompetens vad gäller denna målgrupp. Knappt hälften av landets skolor anordnar särskilt handikappanpassade kurser. Med tanke på resultatet av intervjuundersökningen kan det vara intressant att notera att stor andel av folkhögskolorna uppger att de arbetar med de funktionshindrades situation efter studierna på folkhögskolorna. Exempelvis uppger 61 % av landets folkhögskolor att de vidtar särskilda åtgärder för att stimulera funktionshindrade att studera vidare och på 37 % av skolorna görs särskilda insatser för att stimulera möjligheterna till arbete efter studierna.

Författaren menar att det utifrån studierna är svårt att värdera folkhögskolornas arbete inom området. Här behövs mer forskning. Studien har också väckt en hel del frågor kring bl.a. förhållandet integration - segregation, samarbete och också

kring olikheter vad gäller olika funktionshinder. Det är också av intresse att undersöka vad som händer med deltagarna efter avslutad kurs. Ytterligare ett forskningsområde skulle kunna vara distansutbildningens möjligheter eller begränsningar för personer med funktionshinder.

Målgruppen invandrare

Denna målgrupp är inte närmare definierad eller preciserad av FBR. Man talar dock i Verksamhetsplan 2000 om personer med utländsk bakgrund. Den tidigare refererade enkätundersökning från 1998 från SCB visar att andelen invandrare på folkhögskolornas långa kurser har ökat något mellan 1996 och 1997, från 7,6% till 8 %.

Inom folkhögskolorna sker undervisningen för invandrardeltagarna främst i integrerade grupper, 40 %, och en segregerad form sker endast i 6 %. Samma förhållande gäller studieförbunden (24 respektive 9 %).

Lite drygt hälften av folkhögskolorna uppger att de gjort särskilda insatser för att rekrytera invandrare och bland studieförbunden är det knappt hälften. Dessa siffror kan verka något märkliga med tanke på att förhållandet är precis tvärtom vad gäller viljan att öka antalet invandrare i verksamheten. Där uppger 53 % av studieförbunden att de har som mål att öka antalet medan det endast är 39 % av folkhögskolorna som har detta mål. Den främsta anledningen till detta inom folkhögskolorna är att man anser att målen vad gäller andelen invandrare redan är uppfyllda. Inom studieförbunden däremot är främsta anledningen att man ej anser sig ha resurser tillsärskilda rekryteringsinsatser. De vanligaste rekryteringsformerna både på folkhögskolor och inom studieförbunden är att erbjuda studier på dagtid. Vad gäller folkhögskolorna har också drygt hälften samverkan med arbetsförmedlingen som en rekryteringsform man praktiserar. Inom studieförbunden har man också arbetat i projektform och med särskilda kvinnogrupper som en strategi för att rekrytera invandrare.

Folkhögskolorna tycks ge sin personal mer kompetensutveckling än studieförbunden inom detta område. Det är dock fler folkhögskolor som inte ger personalen kompetensutveckling än som gjort det. Exempelvis uppger 38 % av folkhögskolorna att de givit personalen kompetensutveckling i integrationsfrågor rörande pedagogik och metodik i blandade studiegrupper. 53 % av skolorna har inte gjort det. Motsvarande siffror för studieförbunden är 25 respektive 55 %.

En hel del insatser sker inom folkbildningen för att förbättra kontakterna mellan invandrare och svenskar. Vad som framförallt framhålls inom folkhögskolan är

att man skapat flera mötesplatser. Detta anser man också att man gjort inom studieförbunden. Där lyfts även föreläsningar och projekt fram som insatser i syfte att förbättra kontakten. Samtidigt hävdar de flesta folkhögskolor och studieförbund att det inte skett någon förändring i tolerans eller respekt mellan invandrare och svenskar de senaste tre åren (59 respektive 56 %). Cirka en tredjedel av folkhögskolorna (35 %) och studieförbunden (27%) menar dock att det skett en ökning.

Det främsta motivet för invandrare att delta i folkhögskolekurser är att erhålla behörighet till vidare studier medan det främsta motivet att delta i studieförbundsverksamhet är att bli integrerad i det svenska samhället. Detta uppges också som ett viktigt motiv för de som deltar i folkhögskolekurser.

Studieförbundens och folkhögskolorna har samarbete med olika intressenter med anknytning till invandrarfrågor. De samarbetspartner som flest folkhögskolor har kontakt med är arbetsförmedling, sociala myndigheter, kommuner och invandrarföreningar. Det samma gäller studieförbunden. De frågor man ansåg var viktigast med tanke på framtiden var integration och satsningar på språkkunskaper i svenska, men frågor rörande demokrati, personlig utveckling och kunskapsorientering var också centrala.

Nedan refereras fyra olika rapporter. Två av dessa är avhandlingar. Den första rapporten publicerades 1997 och fokuserar på invandrardeltagares situation i integrerade grupper på folkhögskolor.¹³ Den andra rapporten publicerades 1999 och rör folkhögskoleverksamhet för invandrarkvinnor.¹⁴ 1999 kom en avhandling som också rör invandrarnas situation just inom folkhögskolan och samma år kom en annan avhandling som berör liknande område.¹⁵ I denna jämförs invandrardeltagares situation på folkhögskola med invandrares situation inom KOMVUX.

Folkhögskolan som mångkulturell mötesplats

Syftet med projektet, som finansierades av FBR, var att studera hur invandrardeltagare relaterar sig till den samhälleliga kontexten som den kommer till uttryck i folkhögskolesammanhanget och den centrala frågeställningen löd:

¹³ Eriksson, 1997

¹⁴ Eriksson, 1999

¹⁵ Andersson, 1999, Osman, 1999

- Vilka, för invandraren, gynnande och/eller diskriminerande faktorer finns och hur kommer dessa till uttryck i utbildningen?¹⁶

Två folkhögskolor med olika geografiska förutsättningar och olika profiler valdes ut. Datainsamlingen skedde främst genom intervjuer med invandrardeltagare och lärare. Invandrardeltagarna studerade på skolornas allmänna linjer. De ingick således i integrerade klasser.

Studien tog sin utgångspunkt i tre perspektiv. I det första perspektivet fokuserades de strukturella faktorerna. Syftet var att se hur olika uttrycksformer för samhällsliga förhållanden blev synliga på skolorna. Med denna infallsvinkel studerades bl.a. folkhögskolan som idé och organisation och den teoribildning som finns kring anti-rasistisk utbildning.

I analysen sattes intervjuutsagorna i relation till vad statsmakterna menar är specifikt för folkhögskolan. Det konstaterades då att de intervjuade invandrareleverna framförallt hade som målsättning att få högskolebehörighet.

Beträffande folkhögskolornas möjlighet att fritt och självständigt organisera sin verksamheten och att bestämma form och innehåll, visade studien att det finns ett dilemma. Hos vissa lärare fanns en strävan att likna gymnasieskolan och hos en del, de flesta, en strävan att klart skilja sig från gymnasieskolan.

En strävan fanns också att anpassa undervisningen till elevernas behov, men det stötte på svårigheter pga olika krav, från statsmakterna och eleverna.

Folkhögskolorna har en frihet från betyg, prov och examina. Det finns dock en möjlighet att ge omdömen. Omdömena måste ges till alla som vill ha och det rör sig om det stora flertalet. I praktiken fyller dessa omdömen samma funktion som betygen. Folkhögskolorna har en frihet att välja elever. Där finns dock regeringens riktlinjer som en hämmande faktor. Regeringen talar om att folkhögskolan skall prioritera utbildningsmässigt socialt eller kulturellt missgynnade grupper. Invandrare nämns som ett exempel på en sådan grupp. Vilken grupp invandrareleverna skulle höra till sägs dock inte. Genom tidigare forskning och denna studie framgår klart att invandrareleverna inte var utbildningsmässigt missgynnade i alla fall. De flesta hade en gymnasial bakgrund men detta bortsågs det oftast från. Om det är socialt och kulturellt missgynnade som statsmakterna menar att invandrarna är borde kanske folkhögskolorna fått en vink om hur man skulle lösa denna problematik menar författaren.

¹⁶ Eriksson, 1997

När man studerar utbildningsförhållanden på en mer strukturell nivå kan det vara meningsfullt att använda den anti-rasistiska teoribildningen som analysinstrument. Denna fokuserar bl.a. på maktförhållanden. Det fanns tydliga och uttalade hierarkier på skolorna. De intervjuade lärarna menade att deras egen status påverkar eleverna i deras klass. Hade läraren en låg status, kunde klassen ha svårt att hävda sig i olika sammanhang.

På de både skolorna fanns det ett starkt engagemang och en positiv inställning till människor från andra kulturer. Trots detta fanns inslag av vad man brukar kalla strukturell rasism, vilket innebär att sättet institutionen är organiserad på exkluderar människor (rasism i denna bemärkelse är en ideologi om skillnader som finns inbäddade i litteratur, religion, läroplaner etc.) Det kan handla om hur undervisning organiseras och drivs, exempelvis att man enbart använder litteratur och material av västerländskt ursprung eller att språknivån är för hög för många elever.

Lärarna hade goda intentioner, men sökte trots allt lösningen på de problem de upplevde hos den enskilda eleven. Man tycktes inte uppleva att problemen kunde finnas i strukturen. När man samlar människor med så skiftande bakgrund och kompetens och erbjuder dem samma undervisning är exkludering oundviklig, enligt författaren. Man kan säga att skolorna har en inbyggd struktur som producerar orättvisor och detta trots goda intentioner.

Det andra perspektivet tog sin utgångspunkt i den enskilda människan och hennes upplevelser. Den teoribildning och den forskning som finns kring begreppet etnicitet användes här, liksom den multikulturella utbildningens förutsättningar. Många av invandrareleverna hade upplevelser av att de inte accepterades fullt ut av de personer som fanns runt om dem. Känslor fanns av att bli betraktade som bärare av en kultur eller etnicitet som de själva inte kände igen. De hade upplevelser av "vi" och "dom". Detta tankesätt återfanns också hos de svenska lärarna. De tycktes i stor utsträckning vara så att den etniska identiteten mer var ett resultat av andras sätt att betrakta en, än en egen önskan att uttrycka etnicitet. Hos invandrareleverna fanns istället en stark önskan att anpassa sig och integreras i det svenska samhället.

Rapporten diskuterar också den multikulturella utbildningen och de fem dimensioner den kan beskrivas i. Resultatet visade att de undersökta skolorna inte i någon större utsträckning använde sig av ett multikulturellt arbetssätt. Över huvud taget tycktes det inte förekomma några direkta pedagogiska diskussioner på skolorna. Den dimension av multikulturell utbildning som trots allt var synlig på skolorna var att man försökte arbeta med att reducera fördomar gentemot etniska minoriteter, exempelvis uppmuntrade och positivt förstärkte

man umgänget mellan svenskar och invandrare. Lärarna fungerade som goda förebilder.

Det tredje perspektivet rörde mötet mellan invandraren och folkhögskolekontexten. Om man såg folkhögskolan som mötesplats så gav invandrareleverna två diametralt olika bilder, en ljus och en mörk.

Den ena, negativa, mörka bilden var bilden av en mötesplats präglad av fördomar och förutfattade meningar. Här utfördes handlingar som uppfattas som kränkande och nedvärderande och som ledde till starka reaktioner från den som utsätts för dem. Den andra positiva, ljusa bilden var bilden av en mötesplats präglad av positiv stämning, gemenskap, stödjande klimat och människor med öppna sinnen. Man beskrev en skola som verkligen fungerar som en positiv mötesplats och ibland t.o.m. som en frizon. Man ville beskriva skolan som en fredad zon där man kunde få lugn och ro och där man upplevde att man som invandrare behandlades bättre än i samhället "utanför".

Folkbildning i ett mångfaldigt samhälle - en segregerad verksamhet med integrerande syfte?

Studiens fokus är etniska minoriteters situation inom svensk folkbildning och den har i huvudsak två perspektiv.¹⁷ Det ena är integration och det andra är kvinnor. Datainsamlingen har skett via intervjuer med invandrarkvinnor som deltagit i olika folkhögskoleprojekt med enbart invandrare och kvinnor som deltagare. Målsättningen för dessa projekt har varit att förbättra kvinnornas svenskkunskaper för att de på bästa sätt skulle ha större möjlighet att hjälpa och vara ett stöd för sina barn i skolan. Sammanlagt intervjuades 20 kvinnor och 9 personal (främst lärare). Teoretiskt tog studien sin utgångspunkt i tankar kring särarts- respektive likvärdighetspolitik.

Den bild som växer fram i rapporten är en bild av kvinnor som lever ett i flera bemärkelser segregerat liv. Vad de har gemensamt är att de har mycket få kontakter med svenskar och de lever i bostadsområden som betraktas som segregerade. Vad som dock skilde kvinnorna åt var deras skolbakgrund och deras yrkesbakgrund. Skolbakgrunden skiftade från 1 år i grundskolan till sex års universitetsstudier.

Kurserna hade olika betydelse för de olika kvinnorna. Flera av dem gick där för att det inte fanns något acceptabelt alternativ. En del gick där för att de vill

¹⁷ Eriksson, 1999

komma hemifrån. För många av kvinnorna fyllde kursen en social funktion och för andra var den en möjlighet att försörja sig.

I båda de studerade projekten handlade det om segregerad verksamhet och då utifrån geografisk, könsmässig och etnisk synvinkel. I studien görs en jämförelse mellan olika sätt att hantera den etniska mångfalden inom folkbildningen. Det är en jämförelse mellan en tidigare studie med integrerade grupper och dessa segregerade grupper. Det är en jämförelse som mer får ses som ett tankeexperiment då de grupper som det relateras till inte är direkt jämförbara. De skiljer sig åt exempelvis vad gäller ålder, tid i Sverige, tidigare erfarenhet etc. Om man trots detta gör en jämförelse kan man säga att det integrerade sättet utgår från ett likvärdighetspolitiskt synsätt, medan det segregerade utgår från ett särartpolitiskt. Målgruppen är "alla" i den integrerade formen men i den andra är målgruppen grupper med särskilda behov. Här sökte man också personal med specifik kompetens. De effekter som blev synliga hos de integrerade deltagarna var känslor av integrering i skolkontexten, men också upplevelser av diskriminering både utanför och i skolan. I de segregerade grupperna fanns känslor av utanförskap, men inga känslor av diskriminering. Avslutningsvis diskuteras vad man vill åstadkomma med den segregerade formen av folkbildande verksamhet. En tanke bakom de studerade projekten var att väl fungerande grupper med stark gruppidentitet är vägen till en integrering i samhället. Detta kan ses som ett explicit syfte, men författaren frågar sig om det inte också finns dolda syften. Kan detta vara ett sätt att döva ett dåligt kollektivt samhällssamvete gentemot dessa marginaliserade grupper? Ett annat tänkbart syfte skulle kunna vara att invandrardeltagarna genom den folkbildande verksamheten "lärt sig" den svenska kulturen och svenska värderingar. Eller är syftet att folkbildningen för den enskilde deltagaren skall leda till en ökad aktivering som i sin tur kan leda till ett deltagande i ett vidare socialt sammanhang. Detta deltagande medför att man gör sin röst hörd och att man genom detta tar plats i det offentliga rummet.

Författaren menar att det inom folkbildningen idag finns en stor potential för ett arbete med att ge människor en röst, men frågan är om det inte krävs andra metoder och angreppssätt för att nå samhällets marginaliserade och segregerade grupper. Författarens slutsats blir

*"Nya sätt att tänka, nya sätt att arbeta och nya begrepp för att beskriva folkbildningen blir dock nödvändiga om inte folkbildningen enbart skall bli en förvaringsplats för marginaliserade grupper."*¹⁸

¹⁸ Eriksson, 1999 sid 114

Mångkulturalism och svensk folkhögskola

1999 utkom en avhandling på Uppsala universitet som fokuserade mångkulturalism och svensk folkbildning. Syftet med avhandlingen var att analysera folkhögskolan som möjlig arena för mångkulturella möten. Detta görs både på en institutionell och en organisationsnivå. Teoretiskt utgår författaren från ett organisationsperspektiv, och använder sig av den rationalistiska organisationsmodellen. Två centrala begrepp i denna är institution och organisation. På den institutionella nivån identifieras de underliggande värderingarna. Detta kallas formuleringsarena. Institutionerna likställs med en uppsättning ideologier som uppfattas som samhällsförankrade. Den andra nivån kallas han realiseringsarena och här handlar det om en organisation som ses som ett verktyg eller instrument för att implementera de rådande idéerna. Bilden av realiseringsarenan som ges grundar sig på aktörernas upplevelser och uppfattningar.

Forskningsobjektet är fyra olika folkhögskolor och det egentliga syftet med avhandlingen är att relatera dessa arenor till varandra. Folkhögskolans uppgift i detta sammanhang är att utveckla och stärka etnorelativa attityder¹⁹ bland studenter. De officiella dokumenten speglar en icke-etnocentrisk värdegrund enligt författaren. De ger också folkhögskolorna mandat att ge deltagarna en handlingsberedskap för kommunikativt handlande, således ett samhällsengagemang. Vad som är gemensamt för de fyra skolorna är att de alla har inslag av mångkulturalism som bedöms som viktiga. De fungerar vidare bättre som mångkulturella mötesplatser än gymnasieskolan och KOMVUX. Alla fyra skolorna har också gemensamma temadagar med mångkulturella inslag. Resultaten visar att potentialen finns för goda mångkulturella möten på folkhögskolorna men utnyttjas inte fullt ut. Vidare visar resultaten att speciellt lärarna uppfattar folkhögskolorna som en gynnsam miljö för kulturmöten. Liknande tankar finns hos deltagarna. Det finns dock faktorer som både hindrar och främjar mötena. Det som kan vara främjande är det som finns i den institutionella värdebasen och som får sina uttryck i det som kallas struktur och aktörsberedskap. Det som hindrar mötena är svårare att identifiera men handlar i huvudsak om bristande resurser. Det är framförallt organisatoriska och praktiska förhållanden som bör ändras. Svårigheterna bottnar också i exempelvis vad författaren kallar, förhärskande drag i svensk kommunikationsstruktur. En annan viktig faktor som bör uppmärksammas är det ringa utnyttjandet av immigrantdeltagarnas erfarenheter. Det skulle kunna ses som ett icke-utnyttjande. Detta återfinns också på en mer nationell nivå. Dels utnyttjas folkhögskolornas möjlighet till interkulturella möten dåligt av exempelvis

¹⁹ Med etnorelativ menar Andersson en i mångkulturellt hänseende öppen, tolerant och fördomsfri hållning. (Andersson, 1999)

presumtiva uppdragsgivare såsom kommun, arbetsmarknadsmyndigheter etc., dels utnyttjas folkhögskolorna i glesbygd och småstäder dåligt i mångkulturellt hänseende dvs allt färre skolor än tidigare har invandrarkurser.

The Stranger Among Us

Under 1999 utkom en avhandling på Linköpings Universitet som delvis berör problematiken kring folkbildning och mångkulturalitet. Avhandlingen heter "The Stranger Among Us. The Social Construction of Identity in Adult Education." Kontexten är två olika vuxenutbildningsorganisationer varav en är en folkhögskola och den andra ett KOMVUX. I avhandlingen problematiseras talet om den andre som olik eller lik. Författaren har fokuserat på de begrepp man använder sig av för att definiera sig själv som annorlunda eller lik. Resultatet visar att det begrepp som används mest frekvent av svenskar för att identifiera invandrare som de andra är begreppet kultur, men även begrepp som etnicitet används. De icke-svenska eleverna har internaliserat bilden av sig själva som annorlunda och också som problem. Detta gäller speciellt de invandrare som kommer från länder utanför Europa. I och med detta blir en viktig aspekt i förhållandet med andra ras eller som det också kan uttryckas vit eller svart.

*"One can argue that crude (biological) racial discourse of the past has been replaced by a culturalist discourse of the 'other' as different."*²⁰

Detta är ett vanligt sätt att förhålla sig och inte unikt för de studerade skolorna. Immigranterna är de utanförstående och de är offer för svenskarnas fördomar och upplevs som ett hot. De ses både som sociala och kulturella problem. De utgör ett hot mot ett land som är enat av bl.a. språk, kultur och historia. Detta inryms i den svenska multikulturella diskursen. Svenskarna däremot ser sig som de som finns inne i samhället, the in-siders. Som en följd av detta finns tankar att det på olika sätt är riskfyllt att interagera med 'de andra'. Kontakter kan leda till kulturella konflikter eller missförstånd. I den kulturella förståelsen av den andre finns inbäddat en hierarki eller en förståelse av kulturen utifrån olika binära perspektiv såsom primitiv - modern. Denna förståelse grundar sig på en statisk syn på kultur. Detta leder till ett vi och dom-tänkande. Detta essentialistiska perspektiv tar ej hänsyn till den mångfald av identiteter som finns hos den andre. Det märktes tydliga gränser mellan invandrargruppen och den svenska gruppen. Gränserna blev tydliga i interaktionsmönstret och i sättet att tala. Det finns olikheter mellan grupperna men även likheter, vilka dock ignoreras. Det finns naturligtvis olikheter även bland immigranterna och dessa

²⁰ Osman, 1999, sid 200

ignoreras också. I fokus står istället den etniska eller kulturella tillhörigheten. I sin avhandling konstateras att det endast förekom lite kontakt mellan svenskar och icke-svenskar i skolan. Detta är en konsekvens av de attityder man bär med sig gentemot medlemmar ur grupper som definierats som annorlunda.

Genom avhandlingen har ett försök gjorts att föra in den internationella debatten om multikulturalism och etnicitet på den svenska arenan. Författaren har sökt visa på den komplexitet som finns i kulturellt diversifierade samhällen.

Författaren argumenterar emot föreställningen om "den andre" som annorlunda eller främmande, och förespråkar, som jag tolkar det, en retorisk förändring i hur "den andre" konstrueras. Avhandlingen har ett socialt konstruktivistiskt perspektiv och författaren skriver avslutningsvis

"Therefore, in order to positively impact, social relations, we have to change how the 'other' is discursively constructed as different, and the communal understanding of the other."²¹

I avhandlingen diskuteras också vuxenutbildningens oförmåga att ta tillvara immigranternas tidigare erfarenhet. De känner sig förödmjukade för att deras bakgrundskunskaper och erfarenheter inte erkänns. De känner sig också kränkta över att placeras tillsammans med infödda svenskar som långtifrån är deras jämlikar socialt och utbildningsmässigt. Liknande resultat finns i de andra refererade studierna.

Sammanfattande analys

Det har senare år gjorts två forskningsöversikter som helt eller delvis berör folkbildningsområdet. Den ena är Vuxenpedagogik i Sverige²². Den andra är Folkbildningsforskning en kunskapsöversikt.²³ Dessa rapporter berör enbart helt kort en eller båda målgrupperna. Översikterna innehåller dock resonemang som rör folkbildningsforskning som är av mer generell natur och som kan vara intressant i detta sammanhang.

En uppfattning som framkommer är att den forskning som bedrivits hitintills (fram till 1977) i huvudsak är av karaktären tillfälliga projekt och en mer långsiktig satsning efterlyses. I samma rapport efterlyses mer forskning kring de

²¹ Osman, 1999, sid

²² SOU 1997:120

²³ Sundgren, 1998

progressiva folkhögskolekurserna/cirklarna då de av internationella forskare bedöms som modeller för framtidens pedagogik.²⁴

I den andra översikten sägs

”Samtidigt som folkbildningen förändrar karaktär i en rad avseenden, från rörelsesmedja till individuellt projekt, från motkultur till uppdragsverksamhet, bibehålls det officiella språket om folkbildningen. Dess legitimitet förankras oförändrat i dess demokratiuppgift, tolkad som bidrag till samhällets jämlikhet, och den betecknas alltså som ’fri och frivillig’ trots att både dess villkor och karaktär i grunden förändrats. Var, kan vi fråga oss, ser vi hela denna förändring diskuterad och belyst?”^{25,26}

Det är viktigt att fokusera makten, dvs att bedriva en kritisk forskning. Detta har varit ovanligt då det gällt folkbildningsforskning som mestadels bidragit till en legitimerande retorik enligt författaren. Forskningen har således snarare bidragit till

”.....den tidsbundna, ideologiskt präglade diskussionen om folkbildning än belysa den vetenskapligt och kritiskt.”²⁷

Forskningen har också drag av idealism som i detta sammanhang innebär att det varit en stor koncentration på målfrågorna. Detta har inneburit både ett idealistiskt och ett reduktionistiskt synsätt och präglat framförallt utvärderingsforskningen.

Författaren beskriver också forskningen som subjektivistisk med vilket han menar att ett av de dominerande forskningsintressena har varit enskilda folkbildare eller folkbildningsanordnare. Detta har skett på bekostnad av forskning om deltagare, cirkelledare eller folkhögskolelärare. Forskning kring folkbildningens didaktik saknas också nästan helt enligt författaren. Det är viktigt med en folkbildningsforskning som vågar utmana fältets självförståelse.

Detta är synpunkter som är viktiga att beakta i det fortsatta resonemanget. En del av den kritik eller de brister som framförs har också blivit synliga i forskningen kring målgrupperna. En sådan aspekt är att det i stor utsträckning handlar om utvärderingsforskning, en forskning där man framförallt relaterar verksamheten till uppsatta mål eller endast beskriver befintlig verksamhet. Detta har varit fallet

²⁴ SOU 1997:120

²⁵ Sundgren, 1998, sid 50

²⁶ Liknande tankegångar återfinns i Eriksson, 1999

²⁷ Sundgren, 1998, sid 51

i forskningen kring funktionshindrade som klart domineras av den typen av rapporter. De karaktäriseras också av att de är teorilösa. I de fallra flesta forskningstraditioner bedöms dock teorin som viktig och den används oftast som ett verktyg för att kunna förstå och tolka den empiriska kunskapen. Detta är således en brist i forskningen kring funktionshindrade och folkbildning.

Forskningen kring invandrargruppen är av en annan karaktär. Här rör det sig inte primärt om utvärdering och i rapporterna finns oftast ett samspel mellan teori och empiri.

Flera av rapporterna kring funktionshindrade är också av mer kvantitativ karaktär, medan de som rör invandrare framförallt har ett kvalitativt perspektiv.

En likhet finns dock mellan de två målgrupperna om man ser det mer generellt och det är att utvärderingen/forskningen tenderar att mer fokusera på folkhögskolekontexten än på studieförbundens verksamhet.

Forskningen beträffande målgrupperna rör sig både på en individ- och en organisationsnivå, och också i kopplingen mellan de olika nivåerna. Min bedömning är att forskningen kring invandrargruppen mer har ett aktörsperspektiv än forskningen kring funktionshindrade, där endast Holmströms studie utgår från de funktionshindrades egna beskrivningar av sin situation. Detta är ett perspektiv som inom folkbildningsforskningen totalt sett förekommer i begränsad omfattning enligt Sundgren.²⁸

Vad som också i stort sett saknas i forskningen kring målgrupperna är den didaktiska forskningen, något som borde vara relevant i sammanhanget. Sammantaget kan man på en mer generell nivå konstatera

- utvärderingsperspektivet dominerar forskningen kring funktionshindrade, medan denna form av forskning är bristfällig vad gäller invandrargruppen.
- studierna kring funktionshindrade saknar i stort sett teorianknytning, medan de gällande invandrargruppen samtliga har ett klart teoretiskt perspektiv.
- i forskningen/utvärderingen av målgruppen funktionshindrade dominerar det kvantitativa angreppssättet och i forskningen kring invandrargruppen dominerar det kvalitativa.
- i forskningen kring båda målgrupperna finns en dominans på folkhögskolekontexten och situationen inom

²⁸ Sundgren, 1998

studieförbunden belyses i betydligt mindre utsträckning.

- aktörsperspektivet är relativt svagt representerat inom forskningen kring funktionshindrade. Inom forskningen kring invandrardeltagare är den vanligare men kombineras ofta med andra perspektiv.

- den didaktiska forskningen saknas helt i rapporterna kring funktionshindrade och finns endast i liten utsträckning inom forskningen kring invandrargruppen.

Tänkbara gemensamma problemområden

Utifrån studiet av de nu aktuella rapporterna framträder vissa problemområden som kan tänkas vara gemensamma för de två målgrupperna. I nedanstående modell skisseras endast ramarna för områdena. En klarare bestämning och ett mer preciserat innehåll får ges problemområdena i diskussioner med verksamma på fältet och folkbildningsforskare. I en tänkt forskningssatsning kan man kombinera och välja perspektiv, aktörer och problemområden, och en precisering kan sedan ske. I tidigare genomgång framgår vilka områden som är eftersatta i detta avseende och vilka som är beforskade.

Litteraturförteckning

Andersson, A. (1999) *Mångkulturalism och svensk folkhögskola. Studie av en möjlig mötesarena*. Uppsala: Uppsala universitet, institutionen för pedagogik.

Claesson, A. (1995) *Nya utbildningsvägar för människor med funktionshinder. Rapport om det extra förstärkningsbidraget, läsåret 1993/94*. Stockholm: Folkbildningsrådet & Nämnden för vårdartjänst.

Dahlgren, H. (1995) *Folkbildning och deltagare med funktionshinder - förutsättningar och möjligheter i sex kommuner samt vid 44 folkhögskolor. Analys av måldokument. Rapport nr 1995:09*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för pedagogik.

Eriksson, L. (1997) *Folkhögskolan som mångkulturell mötesplats*. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Eriksson, L. (1999) *Folkbildning i ett mångfaldigt samhälle. Segregerad verksamhet med integrerande syfte?* Stockholm: Folkbildningsrådet.

Holmström, O. (2000) *Funktionshindrade och folkhögskolan. Perspektiv på empowerment genom folkbildning*. Under utgivning.

Kommittén om ett nationellt kunskapslyft för vuxna (199/) *Vuxenpedagogik i Sverige. Forskning, utbildning, utveckling. En kartläggning. SOU 1997:120*. Stockholm: Fritzes.

Lindhusen, A. (1995) *Att anpassa studiesituationen för vuxenstuderande med funktionsnedsättning. Folkhögskolans fysiska tillgänglighet*. Stockholm: Nämnden för vårdartjänst.

Osman, A. (1999) *The "Strangers" Among Us*. Linköping: Linköpings universitet. Institutionen för pedagogik och psykologi.

Regeringens proposition 1997/98:115.

Statistiska centralbyrån (1998) *Folkbildningens verksamhet för invandrare och funktionshindrade. Resultat av en enkät till folkbildningens basorganisationer maj 1998*. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Sundgren, G. (1998) *Folkbildningsforskning en kunskapsöversikt*. Stockholm: Folkbildningsrådet/Mimer.